

1918–1920 m. kovos už Lietuvos laisvę: Pumpėnų savanoriai

VYKINTAS VAITKEVIČIUS

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas

ALGIMANTAS STALILIONIS

ANOTACIJA. Straipsnis skirtas kariuomenės savanoriams, kurie 1918 m. gruodžio 29 d. Vyriausybės pakviesti stojo į kovą už Lietuvos laisvę. 2014–2017 m. surinktos ir apibendrintos išsamios rašytinės ir sakytinės žinios apie 154 Nepriklausomybės kovų dalyvius iš istorinio Pumpėnų valsčiaus (Panevėžio apskr.) yra pagrindas, ieškant atsakymo į klausimą, kas šiame krašte buvo savanoriai: milicininkai, partizanai, vėliau kariai; savanorystės reiškiniui nagrinėti pasitelkti ir kai kurie kiti Lietuvos kariuomenės istorijos duomenys.

Autoriai prieina prie išvadų, kad karius savanorius veikė Lietuvos didžiojo istorinio pasakojimo vaizdiniai ir, Vytauto Kavolio žodžiais tariant, revoliucinė dvasia, kuri nuo 1795 m. tarpusavyje siejo Lietuvos kovotojų už laisvę kartas. Didžiausia karių savanorių iš Pumpėnų valsčiaus banga kilo 1919 m. pavasarį, kai su bolševikais šiame krašte vyko lemiami mūšiai; savanorių visuomeninė padėtis buvo įvairi – nuo bežemių darbininkų iki dvarininkų. Vyriausybės pažadėta žemė Pumpėnų savanorius masino, tačiau ne visada buvo pagrindinė jų kovos priežastis.

RAKTAŽODŽIAI: Lietuvos kariuomenė, kariai savanoriai, Nepriklausomybės kovos, Pumpėnai.

Žodžiai *savanoris*, *savanoriauti* šiandien dažnai tariaimi ir girdimi. Šiuolaikinėje Lietuvos kultūroje kariuomenės *savanoris* varžosi su visuomenės *savanoriu* – žmonių geradariu, talkininku; *savanorystė* yra gyvas, augantis ir visokeriopai įdomus reiškiny. Šis straipsnis skirtas istoriniams savanoriams – mūsų seneliams ir proseneliams, kurie 1918 m. gruodžio 29 d. laikinosios Vyriausybės pakviesti stojo ginti atgimusios Lietuvos.

Jų istorija pradėta rinkti ir tirti Nepriklausomybės kovoms dar nė nepasibaigus: 1919 m. gruodžio 15 d. kariuomenės vadas gen. lttn. Pranas Liatukas pulkininkui Vladui Nagevičiui įsakė *imtis Lietuvos karo muziejaus tvėrimo*; 1921 m. pradėtas leisti Generalinio štabo Literatūros skyriaus karo mokslo ir literatūros žurnalas *Mūsų žinynas*, o 1923 m. įkurta Karo mokslų draugija su Istorijos sekcija, kuriai vadovavo plk. lttn. Vaclovas Biržiška (išsamiau žr. Vaičenonis 2009; plg. Leščius 2002). Per

pastaruosius metus ši sritis Lietuvoje pritraukė naujų tyrinėtojų, kurių darbuose keliama svarbūs kariuomenės istorijos ir pilietinės visuomenės raidos klausimai (plg. Jokubauskas 2014: 349–377; Jokubauskas... [et al.] 2015: 55–58).

Tačiau istoriografija tik šiek tiek parodo ir leidžia įsivaizduoti, kas buvo Lietuvos kariuomenės kariai savanoriai – Nepriklausomybės kovų dalyviai. Ričardas Čepas 2016 m. parengė daugiau kaip 10 tūkstančių karių sąrašą, kuriuos Karių savanorių komisija, įkurta ir dirbusi pagal „Lietuvos kariuomenės kūrėjų–savanorių medalių taisyklės“ (Lietuvos... 1928; taip pat žr. Lietuvos... 1930: 20–22), pripažino Lietuvos kariuomenės kūrėjais savanoriais. Tačiau tas sąrašas yra glaustas, jame skelbiami tik pagrindiniai asmens duomenys, ir, pabrėžtina, daugelis partizanų ir Lietuvos kariuomenės savanorių neatitiko Taisyklių kūrėjų iškeltų reikalavimų (todėl, kad tarnybos laikas trumpesnis, negu buvo nustatytas, ir pan.) arba prašymo suteikti kūrėjo savanorio vardą dėl įvairių priežasčių jie nė nepateikė.

Iki šiol daug dėmesio skirta Nepriklausomybės kovose žuvusių Lietuvos kariuomenės karių, taigi ir partizanų, savanorių kapų paieškai ir išsaugojimui (Ivaškevičius 2003). Jonas Juodagalvis paskelbė beveik trijų šimtų iš Švenčionių krašto kilusių savanorių gyvenimo pasakojimus, paremtus Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomais dokumentais, spauda ir atsiminimais (Juodagalvis 2005). Praėjus keliems metams, kartu su vertingu istorinių nuotraukų rinkiniu buvo paskelbtas Vilkaviškio krašto savanorių vardynas (Ardzijauskaitė 2009; plg. Raila 2007).

2014 m. lapkritį, viešint Pumpėnuose, kilo sumanymas imtis šios vietovės savanorių tyrimo: jų kilmės, asmenybių, kovų istorijos ir, apie ką iki šiol ypač mažai žinoma, savanorių gyvenimo Nepriklausomybės kovoms pasibaigus, jų likimo XX a. vidurio istorijos verpetuose. Tai lyg atvejo studija, kurios išvados reikšmingos ieškant atsakymų į klausimą, kas prieš šimtmetį Lietuvos jaunuolius kvietė, skatino arba vertė tapti kariais savanoriais; kartu šis tyrimas reiškia ir didžiausią pagarbą mūsų valstybės kūrėjams ir gynėjams.

Nepriklausomybės kovų istorija Šiaurės Lietuvoje, to meto Biržų, Joniškėlio, Panevėžio apskrityse, yra plačiai aprašyta (Pušaloto... 1919; Gudelis 1932, 1975, 1979; Aničas 1997 ir kt.). Atsiliepiant į 1918 m. lapkričio 11 d. laikinosios Vyriausybės atsišaukimą, krašte pradėta kurti savivalda, jos atstovai rūpinosi vietos apsauga – *milicija* (plg. Seibutis 2008: 57–62). 1919 m. sausio mėnesį užplūdo bolševikai, kurdami revoliucinius komitetus – *revkomus* (išsamiau žr. Gudelis 1972). Išvaikytų parapijų ir apskričių komitetų nariai ir milicininkai tapo pirmaisiais partizanais, kurių būriai jautė didelį vietos gyventojų palaikymą ir paramą (plg. Račys 1929: 279–284).

1919 m. kovo 22 d. slaptos partizanų organizacijos branduolys tapo Joniškėlio apskrities komitetu, kuris visus bolševikų įsakymus panaikino, krašte įvedė karo padėtį, mirties bausmę ir komendanto valandą. Jaunuoliai buvo raginami savanoriškai stoti į vietos apsaugos būrius (išsamiau žr. Navakas 1928: 61–75). Balandžio

pradžioje apie 850 Joniškėlio apskrities partizanų ir apie 1500 milicininkų¹ laikė frontą nuo Bernatonių prie Panevėžio iki pat Latvijos sienos; jų ir lietuvių pusėje kovojusių vokiečių karių mūšiai ir susidūrimai su bolševikais truko iki pat gegužės pabaigos, kol galų gale buvo išvaduota visa Joniškėlio apskritis (išsamiau žr. Leščius 2004: 72–78).

Juozo Dankevičiaus (2003), Broniaus Mažylio (2010), Elenos Rutkauskaitės (2014) ir kai kurių kitų Pasvalio krašto kraštotyrininkų darbai rodo, kad žinias apie karius savanorius iš Kriklinių, Pajstrio, Pumpėnų, Pušaloto dar galima ir būtina rinkti. Vilius Kavaliauskas savo ruožtu paskelbė išsamius aštuonių iš Pumpėnų kilusių Vyties Kryžiaus kavalierių gyvenimo pasakojimus – keturi iš jų savanoriškai stojo į Lietuvos kariuomenę (Kavaliauskas 2015: 230–235).

Tyrimas, kuris kartu su kitomis Lietuvos kariuomenės istorijos žiniomis tapo šio straipsnio pagrindu, apima 154 asmenybes: nuo Mykolo Buziliausko iš Baroniškių kaimo, kuris tik paminėtas Nepriklausomybės kovų laikotarpio milicininkų sąraše, iki spalvingo ir dramatiško Jono Navako, kuris 1918 m. rugsėjo 8 d. drauge su kitais lietuviais grįžo iš Maskvos į Lietuvą ir *stovėsi tautiško darbo*: lapkričio 29 d. buvo išrinktas Joniškėlio apskrities komiteto vicepirmininku, gruodžio 20 d. tapo partizanų, vėliau – apskrities milicijos vadu, o kovoms pasibaigus, Marselio universitete apgynė teisės daktaro darbą. Netrukus po to J. Navakas jau rašė atsiminimus ir rengė Lietuvos įstatymų projektus, tapo Klaipėdos krašto gubernatoriumi. 1940 m. birželį bolševikai J. Navaką įkalino, Birželio sukilėliai išvadavo, bet trumpam – naciai jį išvežė į koncentracijos stovyklą. Karui baigiantis J. Navakas slapstėsi Lenkijoje, bet sovietų kontržvalgybos buvo susektas, įkalintas Vilniuje, 1946 m. užverbuotas ir paleistas. Agento darbo J. Navakas nedirbo, todėl 1951 m. buvo areštuotas, nuteistas ir išvežtas į Ozerlagą (Irkutsko sr.); ten po keturių metų ir mirė.

Duomenys apie istoriniame Pumpėnų valsčiuje (Panevėžio apskr.)² gimusius, čia žemės gavusius ir ūkininkavusius, daugelį kitų darbų dirbusius, mirusius ir palaidotus Nepriklausomybės kovų dalyvius: mobilizuotus puskarininkius ir karininkus, karius savanorius, šauktinius, karo kapelioną, karo kapelmeisterį,

1 Daugelis iš jų netrukus tapo Atskirojo partizanų mirties bataliono – būsimojo Devintojo Lietuvos kunigaikščio Vytenio pėstininkų pulko – kariais.

2 Pradėjus rinkti žinias, remtasi R. Čepo sąrašu (2016), tačiau vėliau pastebėta, kad administracinio-teritorinio suskirstymo duomenys jame pateikiami nenuosekliai, nesilaikoma vienos kurios nuostatos ar istorinio laikotarpio, o savanorių gyvenime minėtas suskirstymas keitėsi mažiausiai keturis penkis kartus.

Šio straipsnio autoriai pagal 1902 m. žinyną *Список места Ковенской губернии* ir 1909 m. žemėlapi *Русские поселения Ковенской губернии*, kuriame nubrėžtos Kauno gubernijos valsčių ribos, tikslino savanorių gimimo vietų įrašus, taip pat rėmėsi 1919 m. Pumpėnų valsčiaus gyvenamųjų vietovių sąrašu (LCVA 379–2–822: 15–16) ir pagal būtinybę atsižvelgė į XX a. ketvirtojo dešimtmečio administracinio-teritorinio suskirstymo duomenis, kurie kartu su kita rankraštine Pavardžių keitimo komisijos medžiaga saugomi Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriuje.

1. Vilkiškiai (Pasvalio r.). Savanorio Kosto Žemaičio giminaitės: Vanda Žemaitienė (kairėje) ir Rima Žemaitytė. Ant stalo – knygnešio Juozapo Žemaičio ir Elžbietos Bernadickaitės-Žemaitienės nuotrauka ir knyga *Giwenimaj szwentuju* (1859). *Algimanto Stalilionio nuotrauka, 2016*

milicininkus, partizanus ir šių kovotojų rėmėjus buvo telkiami iš daugelyje Lietuvos kaimų ir miestų gyvenančių palikuonių³. Šeimose išsaugota šiek tiek relikvijų, dokumentų, nemažai nuotraukų ir, žinoma, prisiminimų (1 pav.). Jais savanorių vaikai ir vaikaičiai buvo kviečiami pasidalyti, raginami užrašyti. Beje, pumpėnietis Petras Jasiūnas išsaugojo 1971 m. spalį, likus mėnesiui iki mirties, į magnetofono juostą įrašytus tėvo Petro Jasiūno – Vyties Kryžiaus kavalieriaus – pasakojimus (LTRF mg. 5494).

Pabrėžtina, kad ryšio su karių savanorių artimaisiais ir giminėmis būta abipusio – daugeliui jų iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo buvo perduotos Kūrėjo savanorio medalio liudijimo kopijos, kai kurie kiti dokumentai ir nuotraukos. Daugiausia istorinių žinių rasta šio archyvo Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos Panevėžio skyriaus (f. 1391), Lietuvos vasaros rytų partizanų brolijos (f. 1174) ir Šaulių sąjungos fonduose (f. 561), Krašto apsaugos ministerijos įstaigų ir karinių dalinių asmens sudėties (f. 930), Vidaus reikalų ministerijos dokumentų

3 Palyginimui, profesorius Algis Mickūnas, savanorio Juozo Mickūno (1901–2000) iš Banionių kaimo sūnus, gyvena Jungtinėse Amerikos Valstijose.

rinkiniuose (f. 377), taip pat tarp Žemės ūkio ministerijos Žemės reformos departamento dvarų parceliacijos dokumentų (f. 1248).

Lietuvos ypatingajame archyve saugomos sovietinio saugumo kaltintų ir kalintų savanorių baudžiamosios (f. K–1) ir tremties bylos (f. V–5), o Mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje, Petro Rusecko fonde (f. 193) – XX a. ketvirtajame dešimtmetyje kai kurių pumpėniečių savanorių parašyti Nepriklausomybės kovų atsiminimai.

Remiantis šiais, taip pat kai kuriais skelbtais šaltiniais ir tyrimais, straipsnyje į istorinius Lietuvos kariuomenės savanorius pirmą kartą žvelgiama iš esmės ne kariu, o lietuvių visuomenės ir kultūros tyrinėtojų žvilgsniu, tiriamas 1918–1920 m. savanorystės reiškinys ir piešiamas savanorio paveikslas.

LIETUVOS KARIUOMENĖS SAVANORIAI

Svarbių duomenų apie žodį *savanoris* pateikia jau *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*. Nėra abejonės, kad *liusanoris*, arba *noringas*, iš *luoso noro ka daras* (Širvydas 1979: 47), atitinka, sutampa su *savanorio* reikšme (LKŽe: laisvanoris). Seną *savanorio* kilmę liudija ir dvikamienė žemaičių pavardė *Sauonorys*, *Saunorius*, laikoma žodžių *savas noras* junginiu (LPŽ 683). Taip pat panašiai skamba žodžiai *savo valia* „laisvas pasirinkimas, laisvė“ (plg.: „Tegul manę nevaro – kap eisiu, tai savo valia išeisiu“, „Tavo valia, vaikel, daryk, kaip nori“ – LKŽe: valia).

1918 m. spalio mėnesį Lietuvos ginkluotąsias pajėgas Vilniuje sudarė pulkelis savanorių (nuo 41 iki 66 žmonių – Savanoris 1932: 12), tarp kurių vyravo iš Rusijos sugrįžę lietuviai karininkai. Karių skaičius, net ir lapkričio 23 d. paskelbus apie Lietuvos kariuomenės kūrimą, augo lėčiau, negu didėjo pavojus atgimusiai valstybei. Atsižvelgdama į sunkią padėtį fronte su bolševikais, iš Vilniaus į Kauną persikėlusį Lietuvos vyriausybė 1919 m. sausio 15 d. paskelbė pirmąją iki 45 m. amžiaus sveitimų kariuomenių karininkų, karo valdininkų ir puskarininkų mobilizaciją⁴, kovo 5 d. buvo pradėtas 1897 ir 1898 m. gimusių (t. y. 21 ir 22 metų), tų pačių metų spalio 1 d. – 1896, 1899 ir 1900 m. gimusių (t. y. 23, 20 ir 19 metų), 1920 m. rugpjūčio 18 d. – 1894, 1895 ir 1901 m. gimusių (t. y. 19, 25 ir 26 metų) šaukimas į Lietuvos kariuomenę. Be to, 1919 m. gegužės 26 d. buvo paskelbta 1894–1900 m. gimusių ir ne mažiau kaip keturias klases baigusių, o 1920 m. spalio 21 d. – 1892, 1893 ir 1901 m. gimusių ir ne mažiau kaip keturių klasių mokslą išėjusių jaunuolių mobilizacija–šaukimas (išsamiau žr. Savanoris 1932: 34).

1919–1920 m. į Lietuvos kariuomenę buvo paimta 34 780 vyrų iš 77 168 pašauktųjų; 1920 m. gruodžio 1 d. kariuomenėje iš viso buvo 45 504 žmonės; jų

4 Gegužės 8-ąją medicinos ir veterinarijos personalo, o 1920 m. kovo 14 d. – farmacijos magistrų, provizorių ir provizorių padėjėjų.

skaičius karo su Lenkija sąlygomis dar augo ir 1922 m. sausio 1 d. pasiekė 52 963 (išsamiau žr. Jokubauskas 2014: 350–355).

Pripažintų ir nepripažintų Lietuvos kariuomenės savanorių laikotarpiu laikomi 1918–1923 m., bet šiame straipsnyje kalbama iš esmės tik apie 1918 m. gruodį–1920 m. spalį. Kiek Lietuvos kariuomenėje buvo savanorių, šiandien tiksliai pasakyti neįmanoma. Nuo 1928 iki 1938 m. kūrėjų savanorių vardas pripažintas 9995 asmenims, kurie įstojo į Lietuvos kariuomenę ar karininkų vadovaujamus partizanų dalinius iki mobilizacijos ir naujokų šaukimo arba nuo jų dėl prastos sveikatos būklės, dėl vaidmens šeimoje buvo laisvi. Dar 3407 asmenų prašymai Karių savanorių komisijoje tuo metu buvo apsvastyti, tačiau dėl vieno ar kitų priežasčių atmesti; septyniasdešimčiai kūrėjų savanorių vardas už nusikaltimus vėliau panaikintas (Leknickas 1939)⁵.

Pažymėtina, kad kai kurie carinės Rusijos kariuomenės karininkai, puskarininkiai, karo valdininkai, o ypač jokios karinės patirties neturintys jaunuoliai 1919 ir 1920 m. savo noru įstojo į Lietuvos kariuomenę dar nežinodami, kad jie yra mobilizuojami arba jau pašaukti kaip kariuomenės naujokai. Be to, dėl įvairių priežasčių ne visi savanoriai kariai ištarnavo kariuomenėje ilgesnį negu vienų metų, o partizanų būriuose – ilgesnį negu šešių mėnesių laikotarpį, todėl kūrėjo savanorio vardas ir atitinkamos lengvatos jiems nebuvo suteiktos. Palyginimui, Joniškėlio apskrities komendantas Petras Gudelis atsiminimuose rašo, kad pasibaigus ypač šlapiam 1919 m. pavasariui ūkininkų vaikams rūpėjo iš fronto sugrįžti namo, kad galėtų apsėti laukus (Gudelis 1932: 380, 387). Tad ne visi savanoriai stodami kariuomenėn aiškiai suprato pasižadėjimo, kurį pasirašydavo stodami, sąlygas arba suprasdami su jomis nesutiko. Pasižadėjimas skelbė:

Aš čia pasirašęs ..., kilęs iš ... apskričio ... valsčiaus ... kaimo, gimęs ... mėnesio ... d. ... metų kaipo pilnateisis Lietuvos Valstybės pilietis su žinia savo tėvų⁶ niekieno neverčiamas įstoju į Krašto Apsaugos Ministeriją paminėtomis antroje šio lapo pusėje sąlygomis ir pasižadu, nesigailėdamas savo sveikatos nei gyvasties, ginti nepriklausomos Lietuvos Valstybę. Pasižadu šventai ir sąžiniškai eiti visas kareivio pareigas, dedamas ant manęs vyriausybės įstatais ir paliepimais.

Sąlygos kitoje pasižadėjimo pusėje buvo kur kas ilgesnės ir, be kita ko, jos tikrai skelbė, kad savanoriai į krašto apsaugą priimami ne trumpesniam kaip vienų metų laikotarpiui, kuris gali būti pailgintas tik *laisva sutartimi*. Metų negalintys ištarnauti savanoriai gali būti paleisti jų prašymu, Krašto apsaugos ministerijos štabo viršininkui sutinkant (išsamiau žr. Savanoris 1932: 13).

5 Remiantis kitais šaltiniais, kūrėjų savanorių skaičius siekė 14 939 (Jokubauskas 2014: 350).

6 Dvidešimtmečiai ir vyresni jaunuoliai žodžius „su žinia savo tėvų“ išbraukdavo.

Čia paminėtos aplinkybės labai svarbios. Reikalavimas pasirašyti pasižadėjimą – tai lyg laisvos savanorio valios ir jo teisių suvaržymo akimirka (iškilmingą priesaiką pirmieji savanoriai priėmė vėliau, tik 1919 m. gegužės 11–ąją, Kaune, iš vyskupo Pranciškaus Karevičiaus – Baublys 1919; plg. SŽ I: 213). Pasižadėjimo sąlygose vartojama sąvoka *karo disciplina* sunkiai suderinama su savanoryste, o tai, jog stojimo į Lietuvos krašto apsaugą sąlygos savanoriams numatė 100 markių mėnesinę algą ir dar 50 markių kas mėnesį jo išlaikomai šeimynai, reikštų, kad savanoris, priėmęs šias sąlygas, iš esmės tapdavo apmokamu kariu⁷.

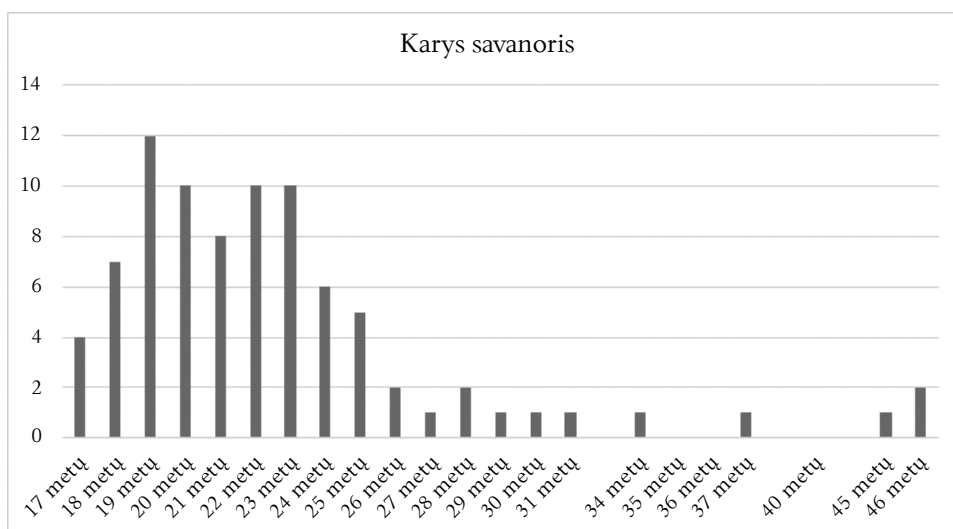
Ir vis dėlto savanorių atsiminimuose apie pasižadėjimo pasirašymą pasakojama kaip apie nepaprastą dalyką, plg.: *Komendantas karininkas Bagdonas davė man pasirašyti pasižadėjimą, jog aš ištikimai tarnausiu Lietuvai. Iš komendantūros linksmas nubėgau į kareivines* (SŽ I: 168). Pasamdytieji savanoriai toliau degė noru apsiginkluoti ir iš Lietuvos vyti bolševikus. Toks pat jausmas karius lydėjo ir mūšio lauke – *savanoriai buvo nepaprastai gerai nusiteikę* (SŽ I: 106; plg., *Susirinkus didesniai skaičiui savanorių, pradėjome reikalauti, kad mus siųstų į frontą*, – rašė pumpėnietis P. Zakarevičius; išsamiau žr. MAB 193–216). Tai, kad bolševikai į nelaisvę paimtus partizanus šaudė (plg. Gudliauskas 1932: 240, 244; Gudelis 1979: 44), netiesiogiai patvirtina, kad šie buvo narsesni ir pavojingesni už mobilizuotuosius karius.

Jauniausi Pumpėnų kariai savanoriai buvo sulaukę septyniolikos, o vyriausi įpusėję penktą dešimtį. Daugumos amžius svyravo nuo 19 iki 23 metų (50 atvejų ir 5 nepatvirtinti⁸) (2 pav.). Tarp milicininkų vyravo jau 26–29 metų ir vyresnio amžiaus vyrai (7 atvejai). Nors duomenų trūksta, bet yra pagrindo teigti, kad daugelis milicininkų, kilus Nepriklausomybės kovoms, turėjo karinės patirties ir jau buvo sukūrę šeimas. Antai Pranas Čeponis iš Pumpėnų (g. 1883 m.) 1905 m. atliko karinę tarnybą carinės Rusijos kariuomenėje, dirbo Pušaloto ir Girsūdų valsčių raštvedžiu, 1913 m. vedė; beje, 1919 m. gegužę jis tapo ir pirmuoju Pumpėnų valsčiaus viršaičiu (išsamiau žr. LCVA 377–1–66: 1–52, 561–5–610: 68).

Palyginimui, jauniausiam partizanui Juozapui Žikevičiui, į kovotojų gretas išėjusiam iš Vilkiškių, buvo septyniolika. Deja, vyriausio partizano – Kazio Gudonio iš Pumpėnų, kuriam 1919 m. buvo jau 57-eri, gyvenimo pasakojimas neišsamus. Atskirai minėtinas keturiasdešimtmetis Vladas Kauliakis iš Šakiškių. Šis dvarininkas stojo į partizanus kovų su bolševikais įkarštyje, 1919 m. balandžio 20 d., kovotojų gretas paliko gegužės 30 d., t. y. tada, kai jau buvo išvaduetas Joniškėlis, Panevėžys, o bolševikai pasitraukė į rytus (LCVA 1174–1–1: 1, 17).

7 Palyginimui, savanoris J. Mickūnas apie 1988 m. išeivijoje rašė: „1919 m. pabaigoje pasiluiosavau iš dalinio ir grįžau į namus p a b ū t i l a i s v a i bei rasti dėl savęs kokių užsiėmimą“ (išretinta mūsų – V. V., A. S.).

8 Trūksta duomenų apie tai, ar savanoriškai į krašto gynybą stojęs asmuo, atsižvelgiant į paskelbtą mobilizaciją arba naujokų šaukimą, neprivalėjo to daryti.

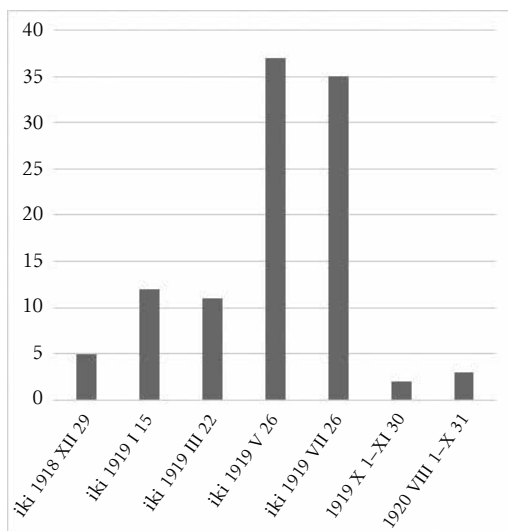

2. Pumpėnų savanorių amžius stojimo į kovotojų gretas dieną. *Straipsnio autorių diagrama (imtis – 118 asm.)*

Karių savanorių iš Pumpėnų bangos taip pat sietinos su padėtimi Vidurio ir Šiaurės Lietuvoje: daugiausia vyrų savanoriais užsirašė laikotarpyje nuo 1919 m. kovo 22 d., kada įsikūrė ir pagalbos į juos kreipėsi Joniškėlio apskrities komitetas, iki gegužės 26 d. – tada kova šiame krašte jau buvo baigta. Laimėjimai įkvepia, todėl nenuostabu, kad daugelis savanorių į kariuomenę stojo ir 1919 m. birželį, iki pat pergalės Daugpilio fronte rugpjūčio 26 d. Bermontininkų įsiveržimas į Lietuvą liepos mėnesį didesnio atgarsio Pumpėnuose nesukėlė, tačiau 1920 m. rugpjūtį, kilus įtampai santykiuose su Lenkija, ir spalio mėnesį, šiai sulaužius Suvalkų sutartį, savanoriais stojo trys pumpėniečiai (3 pav.). Vienam iš jų – Juozapatui Misevičiui iš Gegužinės tada buvo jau 46-eri. Mikalojus Grabauskas iš Daniliškio (g. 1899 m.) kartą jau buvo tarnavęs Lietuvos kariuomenėje ir iš jos paleistas dėl silpnos sveikatos. Tačiau 1920 m. spalio 13 d., paties M. Grabausko žodžiais tariant, neleido Tėvynės meilė ramiai būti žiaurių lenkų pavojaus akivaizdoje. Jis antrą kartą savanoriškai stojo į Lietuvos kariuomenę ir tarnavo joje net iki 1923 m. birželio 30 d. (LCVA 930–4–1194).

Tarp mobilizuotų karių ir šauktinių, taip pat visuomenėje dar Nepriklausomybės kovų įkarštyje buvo reiškia nuomonė, kad savanoriai į Lietuvos kariuomenę esą stojo dėl pažadėtos žemės ar atlyginimo, plg.:

Pasilikę namie jauni vyrai prikaišioja, būk savanoriai išėję kariauti būk pinigų dėliai ar duonos neturėdami. <...> Štai ką sako savanoriai: Mes nesame vienadieniai ir todėl nesitenkiname, kad šiandien dar turime ko pavalgyti ir kur būti. <...> Mes neišėjome jokio pinigishko pelno ir apskritai turto dėliai, o tiems, kurie mums tatai prikiša, ramiai sakome, kad jie kiek tik nori tokio pelno gali gauti – mes jiems kelio niekados neužstojome ir nemanome užstoti (Savanoriai 1919: 3).

3. Pumpėnų savanorių stojimo į kovotojų gretas laikotarpiai – bangos.
Straipsnio autorių diagrama (imtis – 105 asm.)

Sprendimas, kad *pirmoje vietoje bus duodama žemė tiems bežemiams ir mažžemiams*⁹, kurie savo noru eina į kariuomenę Tėvynės ginti (Kai kurie... 1919: 2), buvo priimtas 1919 m. sausio mėnesį, Valstybės konferencijoje Kaune, o liepos mėnesį tapo „Įstatymo kariškiams žeme aprūpinti“ nuostata (Įstatymas 1919), tačiau žymesnio atgarsio, remiantis duomenimis iš Pumpėnų, ūmai nesulaukė (plg. 3 pav.).

Žinių apie pumpėniečių savanorių arba savanorių tėvų ūkius stinga, tačiau aki-vaizdu, kad jų dydis įvairavo. Štai ūkininkas Juozas Jurskis iš Kriklinių, kuris kariuomenės gretose buvo nuo 1919 m. kovo 2 iki birželio 25 d., turėjo 46 ha žemės, o mažžemis Stasys Baniūnas iš Dalickų, tarnavęs nuo 1919 m. balandžio 6 iki rugpjūčio 14 d., – 3,58 ha. Abu savanoriai į kariuomenę stojo kovų su bolševikais įkarštyje, bet tarnavo per trumpai, kad galėtų kreiptis dėl Lietuvos kariuomenės kū-rėjo savanorio vardo. J. Jurskis žemės nė neprašė, o S. Baniūnui be išperkamojo mo-kesčio buvo paskirtas 4,02 ha dalijamo Moliūnų dvaro žemės sklypas. Palyginimui, straipsnyje jau minėtam bežemiui savanoriui M. Grabauskui be mokesčio buvo skirtas 11,22 ha, bežemiui savanoriui Jurgiui Dimeliui iš Vanagiškių – 16,61 ha to paties dvaro žemės sklypas (LCVA 1248–9–1515).

Be ūkininkų, mažžemių ir bežemių, tarp Pumpėnų savanorių dar buvo bajo-rų, pavyzdžiui, Vladas Bačianskas iš Žiukų (g. 1899 m.), Jonas Marcinkevičius iš Pumpėnų (g. 1901 m.), Vyties Kryžiaus kavalierius Vladas Kasperavičius iš Pū-kių (g. 1901 m.) ir kai kurie kiti. Straipsnyje jau minėtas partizanas šakiškiečiai V. Kauliakis turėjo 180 ha dvarą, o kario savanorio, brolių Vileišių pusbrolio Jono Vileišio iš Banionių (g. 1895 m.) tėvas Aniolas – 40 ha žemės Balčiūniškyje. Beje,

⁹ Mažžemiu laikytas asmuo, turintis 6–10 dešimtinių (6,5–10 ha) žemės.

4. Talkoniai (Pasvalio r.). Partizanas, Vyties Kryžiaus kavalierius Petras Jasiūnas (1895–1971; stovi dešinėje) su tėvu Justinu ir namiškiais. 1917 m. pavasaris.
Nuotrauka iš Jasiūnų šeimos albumo (LK 2 491)

1936 m. milicininkas Kazimieras Abukavičius iš Pušaloto (g. 1892 m.) pasakojo, kad Pušaloto partizanų būrį, kuriame buvo ir daugelis pumpėniečių, *sudarė daugumoje varguomenės nariai, tarnautojai, ūkininkaičių buvo tik Antanas ir Jonas Michelevičiai, Antanas Repšys, Petras Rutkauskas ir kiti – iš viso 20 asmenų. Darbininkų buvo apie 45, mažžemių – 9 asmenys, laisvų profesijų – 5 asmenys* (LCVA 561–5–610) (4, 5 pav.).

Aišku, negalima paneigti, kad žemės pažadas buvo išgirstas ir būsimus savanorius labiau ar mažiau viliojo. Tai netiesiogiai patvirtina turimi duomenys apie 32-iejų Pumpėnų karių savanorių šeimos sudėtį – net 28 iš jų turėjo bent po vieną brolių, o Vladas Šukys iš Pašilės – net septynis. Vadinasi, galimybė įgyti (užtarnauti) sau žemės galėjo masinti mažžemius ir bežemius. Į kariuomenės gretas tikrai stojo ne tik ūkininkų vaikai, bet ir bežemiai, samdomi dvarų, kalvių arba lentpjūvių darbininkai: Antanas Triaba (g. 1892 m.) ir Juozas Zavadskis (g. 1888 m.) iš Stanionių lentpjūvės, broliai Alfonsas ir Bronius Butkevičiai (g. 1895 ir 1898 m.), bendrapavardžiai ir bendraamžiai Petras ir Stasys Žukauskai (g. 1897 m.) iš Lavėnų dvaro ir kai kurie kiti. Beje, Lavėnų dvarininkas Marijonas Kazakauskas, matyt, rėmė lietuvių savivaldą ir, kaip pasakojama, pats ragino savo darbininkus eiti į savanorius¹⁰.

10 Prisiminimuose kartais dar pasitaiko žodis *verbuoti*, plg.: *Vokiečiai mane išvežė Fraenburgan. 1917 m. buvau paliuosuotas ir iki 1919 metų sėdėjau namuose be jokio uždarbio. Tveriantis Lietuvai, stojau savanoriu į kariuomenę, kur ten verbavo kaip raštininką* (savanorio Alekso Maculevičiaus–Dubrevičiaus byla, LCVA 930–3–2014).

5. Savanoris Jonas Vileišis (pirmas iš kairės). 1918 m. rugpjūčio 11 d.
Nuotrauka iš Antano Vileišio šeimos albumo

Reikia paminėti, kad karių savanorių pulkelių iš brolių arba draugų ir tokių savanorių židinių, kaip Lavėnuose, istoriniame Pumpėnų valsčiuje, buvo ir daugiau: Krikliniuose, Pajstryje, Šakiškiuose. Antai Juozas Mickūnas į kariuomenę stojo kartu su Vilkiškių gyventojais: Teofilu Lapėnu, Jonu Plesnevičiumi, Jonu Vaitkevičiumi, Kostu Žemaičiu ir Juozu Žikevičiumi. Pastarieji, anot J. Vaitkevičiaus (g. 1893 m.), jau buvo *slaptai susiorganizavę* (LCVA 561–5–610)¹¹.

Pumpėnuose atskiras milicininkų ar partizanų būrys nesusidarė, kartu su kitais kovotojais jie telkėsi Pušalote, kur veikė Antano Michelevičiaus vadovaujami, kunigo Jono Jaskevičiaus palaikomi ir remiami partizanai (Pušaloto... 1919; plg. Gudelis 1979: 141). Pranas Zakarevičius (g. 1902 m.) vėliau prisimins:

[P]umpėniečių tarpe atsirado keliolika Nepriklausomos Lietuvos priešų, kurie organizavo silpnesnius jaunuolius ir kaip galėdami stengėsi trukdyti Nepriklausomybės kūrimo darbą <...>. Artinantis Raudonajai armijai, vietos bolševikuojantieji miesčionys pasijuto daug galingesni, pradėjo viešai rodytis su raudonais ant rankų skudurais ir laikinas

11 Palyginimui, 1919 m. sausio 20 d. Kauno komendantūroje į savanorius užsirašė vienuolika 18–22 metų jaunuolių, du vyrai, vienas 25, o kitas 36 metų, iš Vainuto; sausio 21 d. iš Šiluvos miestelio užsirašė aštuoniolika 17–22 metų jaunuolių (išsamiau žr. Sąrašas 1919: 10v, 12v).

„revkomas“, vadovaujamas Petro Stankūno ir Aleksandro Marcinkevičiaus, viešojoje vietoje, miestelio aikštėje, iškabino maždaug tokio turinio skelbimą-įsakymą: „Laikinasis Pumpėnų Revkomas skelbia visų žiniai, kad greitai laiku ateis mūsų draugai Kapsukas ir Angarietis ir jie mus išvaduos iš baltųjų vergijos. Nė vienas iš pumpėniečių tarpo neprivalo stoti į baltųjų armiją. Kurie stos į baltųjų kariuomenę, iš tų tėvų bus atimtas ir nusavintas turtas... Kas šį skelbimą nuplėš, gresia mirties bausmė“ (MAB 193–216).

Rytojaus dieną, sekmadienį, iš Rusijos kariuomenės į Pumpėnus sugrįžęs kapitonas Jonas Laurinaitis (g. 1894 m.) iš Smilgelių kaimo skelbimą nuplėšė ir sudraskęs numetė. Minėti revoliucionieriai „pripuolė ir pradėjo grasinti sušaudymu, tačiau J. Laurinaitis ramiai, neskubėdamas nuėjo savo keliu“ (MAB 193–216).

„UŽSIDEGIAU NORU STOTI KARIUOMENĖN“

Savanōris, savanorỹs, savānoris – skirtingos, tačiau visos šios teiktinos kirčiuotės parodo, kad žmogus turi ir reiškia savo norą arba pabrėžia tokio noro stiprumą. *Savasis noras* – siekis, troškimas, laisva kario valia ir pasirinkimas Lietuvos istorijoje gerai žinomas dar iš XIX a. sukilimų laikotarpio. Anot Anupro Jucevičiaus, 1831 m. Telšių apskrities sukilėlių vado,

bemaž kiekvienas žemaičių valstietis, eidamas į kariuomenę, pareiškėdavo ir reikalaudavo aiškiai įrašyti kontrolėje, jog jisai einąs savo paties noru, bet ne iš paskyrimo nuo žemės arba, kas jiems reiškia tą patį, už poną. Veltui jam aiškintumei, jog tikrai tam, kad iš visų gyventojų būtų lygiai imami naujokai, turi būti įskaitytas į apylinkės duodamų skaičių, jog dėl to jo gera valia nieko nenustoja, jog jis pats eina kautis ne už poną, bet už save, už savąją tėvynę, už savąją laisvę, – tuojau tapdavo niūrus ir atkaras (= atstumiantis). Daugelis net stengėsi tarnybos vengti, imdamiesi priemonių, kurių buvo išmokę Maskvos rekrūtų ėmimo metu (LIŠ I 424).

Panašiai klostėsi 1918–1920 m. Lietuvos kariuomenės savanorių istorija. Igno Končiaus žodžiais,

1918 metų kovų metu lietuvis komendantas ir lietuvis policijos vadas Kretingoje paskelbė šaukimą naujokų į kariuomenę. Žemaičiai slapstosi, nestoja. Patarė tiems lietuviams [skelbti] savanorių rinkimą kraštui nuo priešų ginti. Prisirinko daugiau, kaip kad buvo iš anksto numatyta (Končius 1996: 437).

Lietuva pavojuje! Ginkim Lietuvą! Stokime visi į Lietuvos Krašto Apsaugą! – skelbė 1918 m. gruodžio 29 d. laikinosios Vyriausybės kreipimasis į Lietuvos piliečius,

išspausdintas *Lietuvos aide* ir platinamas tarp žmonių¹². Atsišaukimo poveikis skaitytojams buvo didelis – Vyties Kryžiaus kavalierius Julius Baltramavičius prisimena: *lyg žaibas giedrią naktį buvo šis atsišaukimas mano širdžiai* (LK 1 231). Jonas Jareckas (g. 1899 m.) atsišaukimą perskaitė sekmadienį, 1919 m. balandžio 6 d., Pumpėnuose pas savanorį Juozą Mikoliūną (g. 1897 m.). Tos pačios dienos vakare su draugais slapta pas Joniškėlyje esančius lietuvių karius patraukęs J. Jareckas vėliau rašys: *Pajutau savyje lyg kokią slaptą traukiamąją jėgą stoti savanoriu į Lietuvos kariuomenę*, o vėlesnį susitikimą su kariuomenės vadu prisimins tokiais žodžiais:

Vieną gražų rytą ateina į mūsų kareivinę generolas Žukauskas su keletu karininkų ir prabyla į kareivius: „Vyrų, kurie geriau susipažinę su šautuvais ir šaudymu, kviečiu rašyti savanoriais eiti į bolševikų frontą, nes priešai puola mūsų Tėvynę.“ Mane taip paveikė gen. Žukausko žodžiai, jog nepamačiau, kaip surikau savo pavardę ir vardą (Jareckas 1929).

Iš tikrųjų, įtaigiausiai Vyriausybės atsišaukimo žodžiai ir kiti raginimai veikė tada, kai buvo skaitomi garsiai, minios akivaizdoje, plg.:

Ramygaloje radome nemažą žmonių, nes čia buvo turgaus diena. Visas mūsų [karių savanorių – V. V., A. S.] būrelis sustojo rinkelėje (= nedidelėje turgaus aikštėje). Apstoję žmonės pradėjo teirautis, klausinėti apie įstojimo sąlygas. Pasinaudodamas gera proga, savanoris Kazys Kubilius ar net pats viršininkas [Jonas] Variakojis įsilipo į vieno namo balkoną ir padarė pranešimą, kviesdamas visus vyrus eiti ginti Tėvynės (SŽ I: 87).

Kaip buvo galima tikėtis, savanoriais į Lietuvos kariuomenę stoti tomis dienomis per pamokslus ragino ir kunigai:

Vieną sekmadienį išgirdome kunigą iš sakyklos sakant, kad yra paskelbta Lietuvos nepriklausomybė ir Vilniuje kuriasi kariuomenė. Visi kuo greičiausiai stokite į Lietuvos kariuomenę, – sakė kunigas. <...> Kunigo žodžius žmonės išklause labai rimtai, o išėję iš bažnyčios jaunieji susirinko turgavietėje ir ėmė tartis eiti į kariuomenę (SŽ I: 173; plg. Šenavičienė, Junevičius 2015: 51–52).

„Užsidegiau noru stoti kariuomenėn“, – rašė savanoris Jonas Slavinskas, anuomet septyniolikmetis (SŽ I: 174). Auganti, viduje netelpanti savanorio jėga primena pakilų, svaiginantį *laimės* jausmą, kuriuo netverdami savyje savanoriai dalijosi su

12 „*Lietuvos aidas* pasiekdavo mūsų kampelį 10–12 dienų pavėlavęs“, – atsiminimuose rašė savanoris A. Gudliauskas (1932: 236).

šeimos nariais, kaimynais, pažįstamais jaunuoliais¹³. Daugumą 1918–1920 m. savanorių kvietimas telkė, sklido lyg nenugalima trauka ar *širdies šauksmas* (SŽ I: 109). Jau minėtas pumpėnietis J. Jareckas, praėjus dešimtmečiui, apie tai rašė:

Tėvams bijau ir užsiminti apie minėtą nutarimą [eiti į savanorius – V. V., A. S.]. Užmigti negaliu, milijonai minčių perlekia per minutę, širdis plaka nepaprastai. Lyg ir vėl noriu nutarimo nepildyti, bet ir vėl esu lyg kieno verčiamas pildyt. Štai ir vėl mintis nauja: aš išeisiu į Lietuvos kariuomenę savanoriu, reikės kautis su Lietuvos priešais. Gal mano jauną krūtinę pervers priešo kardas. Turiu pasakyti tėvui ir motinai Sudiev. Bet jeigu aš tėvams pasakysiu, kad šią naktį aš turiu išeiti ginti tėvų žemės nuo priešų, tai jie tikrai manęs neleis. Mano motinos ašaros, jos atkalbinėjimas mane tikrai paveiks ir aš nevykdysiu dienos nutarimo. <...> Nepamačiau, kaip iššokau iš lovos. Širdis krūtinėje dar labiau pradėjo plakti. Vos šiaip taip apsirengiau, drebančiom rankom susisegiau guzikus ir pamažu išslinkau pro duris (Jareckas 1929).

Papildomo veržlumo kariams savanoriams teikė žirgai. Nors Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje Lietuvoje jų trūko, neretas atvejis, kad savanoriai kariuomenėn stojo raiti, taip kaip pumpėnietis, iš namų ant tėvo žirgo pabėgęs V. Kasperavičius (LK 3 137). Raituosius kovotojus prisimena J. Navakas:

Niekuomet negalėsiu užmiršti Linkuvos valsčiaus ginkluotų raitelių būrio, apie 30 žmonių, kuris atjojo Joniškėlin p. Lingės vedamas. Tai buvo jauni vyrai, kurių akyse degė Tėvynės meilės liepsna, gražiais, dideliais arkliais, kurie įjodami Joniškėlin užtraukė lietuvišką karišką dainą! (Navakas 1928: 80)¹⁴

Čia pat minėtinas karių linksmumas, dainos, muzika ir šokiai. Antai 1919 m. sausio 6 d. iš Vilniaus į Kauną atvykę pirmieji savanoriai su virvelėmis parištais šautuvais, nors ir vilkėjo menkus švarkelius, paltus ir kailinius, avėjo batus, pusbačius arba buvo įsispyrę į klumpes (6 pav.), jau turėjo armonikų (SŽ I: 246). Vasario 12 d. savanoriu į Pirmąją pėstininkų Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino pulką įstojo po daugelio metų Pajstryje dirbęs muzikos mokytojas, vargonininkas ir kompozitorius Juozas Gudavičius (g. 1873 m.), kuriam dar tą pačią dieną buvo pavesta sukurti kariuomenės orkestrą. Menama, kad prieš lemiamas kautynes buvo rengiami šokiai: karininkas Antanas Juozapavičius žūties išvakarėse Alytuje atėjo

13 Kartais tas nepaprastas noras kildavo vienų širdyje, o savanoriu stoti buvo siunčiamas, galbūt net verčiamas, kitas žmogus, paprastai sūnus arba brolis (SŽ I: 212; plg., „Važiuoju į savanorius, bet su atbula širdžia“ – LKŽe: atbulas).

Toks pat reikšminys būdingas ir sukilimų laikotarpiui (plg., „Kaimietės net stumdydavosi prašydamos įtraukti į tautinę kariuomenę nedalyvaujančius sūnus ir brolius“ – Šenavičienė, Junevičius 2015: 52).

14 Apie raitų partizanų vaidmenį 1919 m. pavasarį dar žr. Gudelis 1979: 43.

6. Betygalos savoriai klebonijos fone. Pirmas iš dešinės Povilas Lušas, pirmas iš kairės – Juozas Stepulis. Apie 1919 m. *Nuotrauka iš Raseinių krašto istorijos muziejaus (GEK 15068; gauta iš betygališkio Telesforo Trakinsko)*

į pasilinksminimą kulkosvaidžių komandoje, čia grojo armonika, o savoriai *linksmiai šoko* (SŽ I: 107).

Nors šiandien sunku tuo patikėti, dažniausiai pirmųjų karių savorių atsiminimuose minima daina yra „Pelėda“:

Išėjo tėvelis į mišką... skambėjo iš šlajų Šėtos laukuose pirma lietuvių karo daina. Ir kiek džiaugsmo, kiek dvasios sukėlė. Tikrai galima pasakyti, jog ji prastų artojų širdyse sužadino užmigusią milžiną dvasią (SŽ I: 238; plg. Ivanauskaitė 2004: 15–16; LLD I 311–315).

Žinoma, tuo pačiu metu buvo kuriami ir nauji, dvasią keliančių dainų žodžiai; apie tai vaizdingai pasakoja Lietuvos kariuomenės savorio Povilo Bubino, kilusio iš Jotainių kaimo Panevėžio rajone (į savorius stoji 1919 m. gegužės 22 d.), dukra:

Vieną dieną, sako, visi susitarėm, dvidešimt trys [ir išėjom]. Kas, sako, su kaliošais, kas basi, kas kokiom vyžom (nes neturėjom kuo daugiau), kas kuo apsivilkę, visi išėjom į Kėdainius.

„Kelkim kardus į padangę
Už Tėvynę savo brangią.
Mes nebijom, kad ir žūsime,
Mes tik norim laisvę būti.
Už Lietuvą, už Tėvynę
Tegul šauna į krūtinę!“

Tai va, jie tą dainą dainuodami, sakė, pastoviai, ėjom basi į Kėdainius. Ir ten mumis visus suregistravo, išdavė ginklus ir apmokė.¹⁵

„GINTI MŪSŲ ŽMONES IR VISĄ MŪSŲ ŽEMĘ“

1918 m. gruodžio 29 d. laikinosios Vyriausybės atsišaukimo žodžiai *Eikime iš visų Lietuvos kraštų laisvės ir Tėvynės ginti* susisieja su tuo metu žmonių – ne tik politikų, bet ir kunigų, tarnautojų, žemdirbių – sąmonėje įsitvirtinusia mintimi: reikia ginti laisvę ir Tėvynę. Valstybės konferencijos rezoliucija apie krašto apsaugą skelbė: *Ginti Lietuvos Valstybės nepriklausomybę ir visų gyventojų laisvę ir gerovę* (Kai kurie... 1919: 1), o karių priesaikoje buvo įrašyti žodžiai: *Ginti Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę, o taip pat mūsų žmones ir visą mūsų žemę* (Kariuomenės... 1919).

Pumpėnų milicininkų, vėliau partizanų ir Lietuvos kariuomenės savanorių byloje siekis apginti artimuosius, gimines, visą savo žemę yra akivaizdus ir reikšmingas. P. Gudelio duomenimis, Joniškėlio apskrities partizanų būriuose, nors jie nebuvo labai gausūs (kovojo vos 800 vyrų, arba apie 1,5 procento apskrities vyrų), daugiausia buvo ūkininkų: 1919 m. pavasarį jie sudarė maždaug 75 procentus partizanų (Gudelis 1979: 140). Palyginimui, pumpėnietis Boliūs Norvaiša (g. 1884 m.) partizanų gretose ir Lietuvos kariuomenėje tarnavo sunkiausiu laikotarpiu, nuo 1919 m. sausio 11 iki rugpjūčio 14 d., o tada sugrįžo į namus. Jo prašymas suteikti kūrėjo savanorio vardą vėliau buvo atmestas, o pats B. Norvaiša komisijai šiuo klausimu paaiškino: *Neištarnavau metų, nes buvau pasižadėjęs tarnauti, iki bus išvaryti iš Lietuvos bolševikai ir susitvers kariuomenė* (LCVA 930–4–2311: 179).

Pabrėžtina, kad kovotojų už laisvę ir krašto gyventojų ryšio būta abipusio. Iš vietos gyventojų milicininkai, partizanai, vėliau kariai savanoriai jautė palaikymą ir visokeriopą paramą:

Gyventojų solidarumas su krašto gynėjais buvo nepaprastai didelis: tie, kurie negalėjo stoti su ginklu rankoje kraštą ginti, laikė savo pareiga partizanus maitinti (Navakas 1928: 90).

Malonu buvo kariauti savo krašte. Čia visi tave pažįsta, visi padeda ir tikrai žinai, kad visi bolševikų neapkenčia (Gudliauskas 1932: 244).

Daugelis partizanų maitinosi namie ir atsinešdavo maisto tai dienai... (Gudelis 1979: 45, palyginimui žr. ir 144–145).

.....
15 Pasakojo Stasė Bubinaitė-Miknienė, g. 1932 m. Vainorių k., Ramygalos vls., gyv. Jotainių k., Ramygalos sen., Panevėžio r., užr. V. Vaitkevičius, 2015 m. lapkričio 21 d.

Nepriklausomybės kovoms pasibaigus, kariai savanoriai ne kartą svarstė, mėgino pasakyti, iš kur kilo noras, kas juos pastūmėjo į krašto apsaugą. Tyrinėtojai vieno atsakymo iki šiol nerado.

Dauguma karių savanorių buvo gimę XIX a. pabaigoje ar pirmaisiais XX a. metais, taigi brendo Didžiojo karo sąlygomis: tuo metu, kai carinės Rusijos dvasia tebebuvo įsišaknijusi daugelyje viešojo ir asmeninio gyvenimo sričių, Lietuvą su vakarietiškos kultūros gūsiu okupavo kaizerinė Vokietija – tokia pat priešiška, *svetima*. Štai Pumpėnų savanorio Antano Triabos (g. 1892 m.) dukra Izabelė prisimena, kad tėvas buvęs *tikras lietuvininkas – labai nemėgo nei rusų, nei vokiečių...*¹⁶

Be mažiausios abejonės, lietuviškumas – tai tautinio atgimimo metų dvasia, stipriai susijusi su didžiuoju istoriniu pasakojimu, kurį Lietuvoje diegė Maironio *Apsakymai apie Lietuvos praeigą* (1891), vėliau paskelbti kaip *Lietuvos istorija*¹⁷. Kaip tik jos buvo mokoma Rusijos valdžios pradinėse ir slaptose daraktorių mokyklose. Palyginimui, 1919 m. sausio 19 d. į partizanus įstojusio pumpėniečio K. Žemaičio (g. 1898 m.) senelis Juozapas buvo knygnešys, o savanorio J. Mickūno senelis Titas iš Skaistgirių (Panevėžio r.) – uolus draudžiamos lietuviškos spaudos platintojas. Beje, Nepriklausomybės kovų prisiminimus dažnai lydi didžiojo istorinio pasakojimo vaizdiniai:

Apie vidunaktį buvo įsakyta susirinkti į [Linkuvos] rinkos aikštę. Buvo nepaprastas vaizdas: pristojo partizanų eilių eilės, ginklų barškėjimas, arklių prunkštimas, vežimų dundėjimas. Pačiam nesitiki, jog tai lietuviai ruošiasi priešą pulti <...>. Rodos tai iš milžinkapių atsikėlę lietuviai ruošiasi į kovos puotą pas kaimynus maskolius (Gudliauskas 1932: 240).

Pasak Vytauto Kavolio, svarbi ir revoliucinė lietuvių dvasia, kuri „nuo 1794–ųjų vidutiniškai kas 37 metai mūsų tautoje iš tariamųjų pelenų yra įsižiebusi sukilimine ugnį, tarytum kiekvieną sykį reikėtų visiškai naujos generacijos, kuri būtų užmiršusi kartuvių vaizdą, bet jaustų vergijos kartumą“ (Kavolis 1963)¹⁸. Ryšys tarp kovotojų už laisvę kartų yra akivaizdus: dukterėčios Dalios Jėčiūtės pasakojimu, Jono ir jo dvynės sesers Paulinos Navakaitės, 1918–1919 m. slaptos Joniškėlio atsargos milicijos agentės, močiutė Navakienė 1863 m. rėmė Žaliosios girios sukilėlius, į Sibirą buvo ištremtas aštuoniolikmetis sūnus Tamošius. O jo brolis Vaclovas, savanorio tėvas, tapo kaimo šviesuoliu, skaitančiu *Lietuvos ūkininką* nuo pirmos iki paskutinės raidės... Antai Lietuvos partizanų Prisikėlimo apygardos vadovybės narys

16 2016 m. sausio 6 d. Panevėžyje I. Trebaitės-Uždavinienės atsiminimus užrašė A. Stalilionis.

17 Geriausiai žinoma trečioji – 1906 metų laida.

18 Skaičiuojant nuo 1794–ųjų, įtraukiant 1831, 1863 ir 1918-uosius, vidutinė šių tarpsnių trukmė yra 41 metai.

Viktoras Šniuolis (1925–2011), kilęs iš Radviliškio krašto, yra ne kartą pasakojęs, kad kovai jį dar vaikystėje įkvėpė *Daukučių senelio* pasakojimai apie 1863 m. Adomo Bitės vadovaujamą vietinių sukilėlių būrį, kaimyno savanorio Pranciškaus Juknos prisiminimai apie kautynes prie Giedraičių ir Širvintų, taip pat pradžios mokyklos mokytojos Pranės Gudaitytės patriotiškumas (Deklaracija 1999).

Kova už laisvę nepaprasta, narsi ir įkvepianti, todėl tėvų žygius tęsia vaikai. Laisvės troškimas, atsakomybė ir siekis apginti Lietuvą 1918–1920 m. karius savanorius ir 1944–1953 m. partizanus glaudžiai sieja su 1990 m. kariais savanoriais: Vismantas Čemeška Lietuvos Aukščiausiąją Tarybą gynė su uošvio savanorio, Pumpėnų valsčiaus mokytojo, šaulio Kazio Vaišvilos (1896–1988) išslapstytu šautuvu!

APIBENDRINIMAS IR IŠVADOS

Straipsnis laisvės tyrinėjimus praturtina dviem požiūriais: 1918–1920 m. Lietuvos istorijos pasakojimas rodo, kad kova už laisvę – tai iššūkis visuomenei, pavojaus ženklas, kuris turi nepaprastą telkiamąją galią. Antroji, pagrindinė tyrimo dalis skirta tiems, kurie laisvu noru ir savo valia tuo metu stoji į Tėvynės gynybą.

1918 m. gruodžio 29 d. laikinosios Vyriausybės kreipimasis į lietuvių tautą mažai kuo skyrėsi nuo praėjusio šimtmečio sukilimų atsišaukimų, buvo tokiais pat būdais platinamas ir skelbiamas. Išgirdusieji į kariuomenę traukė pėsti arba raiti, dažnai menkai ginkluoti, su armonika arba daina, kupini didelio ryžto ir tikėjimo. Kariai savanoriai – iš pradžių jie sudarė visą Lietuvos kariuomenės branduolį, o vėliau maždaug trečiąją jos dalį – po ilgų okupacijos metų troško laisvės, savos valdžios ir visos Lietuvos valstybingumo įtvirtinimo.

Straipsnio pagrindas – 154 Nepriklausomybės kovų dalyvių iš istorinio Pumpėnų valsčiaus tyrimas, kuris rodo, kad į kvietimą ginti laisvę ir Tėvynę 1918 m. pabaigoje–1919 m. pradžioje bolševikų okupuotame krašte atsišaukė daugiausia 19–23 metų jaunuoliai. Palyginimui, milicininkų (ginkluotų vietos apsaugos būrių kovotojų) paprastai būta 26–29 metų ir vyresnių, o partizanų amžius svyravo nuo 17 iki 57 metų, – tai, beje, ypatingas kovų už laisvę Šiaurės Lietuvoje bruožas. Daugelis pastarųjų, ypač turinčių savo šeimas, po to, kai 1919 m. gegužės mėnesį buvo išvaduoti Joniškėlio apskritis, sugrįžo namo. Bermontininkų įsiveržimas į Lietuvą 1919 m. liepos mėnesį didesnio atgarsio Pumpėnuose nesukėlė ir tik 1920 m. rugpjūtį ir spalį, Lenkijos agresijos akivaizdoje, savanoriais vėl stoji trys pumpėniečiai (M. Grabauskas – antrą kartą).

Vyriausybės pažadėta žemė karius savanorius masino, tačiau ne visada buvo pagrindinė jų kovos priežastis ir veiksnys. Tarp Pumpėnų valsčiaus savanorių būta bežemių darbininkų, tarnautojų, mažžemių, ūkininkų, bajorų kilmės jaunuolių ir

dvarininkų, kurių ūkis siekė net 180 hektarų. Daugelis jų vėliau žemės prašymo nė nepateikė.

Užsidegimas – auganti, viduje netelpanti jėga, kuri jaunuolius vedė į savanorių gretas ir vėliau buvo pagrindinis jų bruožas, reiškėsi kaip begalinis noras veikti, kovos ryžtas. Karius savanorius veikė Lietuvos didžiojo istorinio pasakojimo vaizdiniai ir, V. Kavolio žodžiais, revoliucinė dvasia, kuri nuo 1795 m. siejo Lietuvos kovotojų už laisvę kartas, vaikus ir vaikaičius įkvėpė tęsti tėvų ir senelių žygius.

Šiandien mes privalome dar ne kartą atsigręžti į tuos metus, kai baigiantis Didžiajam pasauliniam karui nebuvo nieko, vien tik viltis ir begalinis noras *sutverti* ir apginti Lietuvą. Sunkiausią mūsų istorijos akimirką kariai savanoriai apgynė laisvę, žmones ir žemę, kurią daugelis turėjo ir kai kuriais atvejais jų vaikaičiai tebeturi laimę dirbti.

ŠALTINIAI, SUTRUMPINIMAI

LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas.

LIŠ – *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 1: *Feodalinis laikotarpis*, ats. red. Konstantinas Jablonskis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

LYA – Lietuvos ypatingasis archyvas.

LK – Vilius Kavaliauskas. *Lietuvos karžygiai: Vyties Kryžiaus kavalieriai (1918–1940)*, t. 1–3, Vilnius: Daigai, 2008, 2009, 2011.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*: elektroninė versija, t. I–XX, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941–2002, prieiga per internetą: <http://www.lkz.lt>; straipsnyje nurodomas antraštinis žodis.

LLD – *Lietuvių liaudies dainynas*, t. I: *Vaikų dainos*, parengė P. Jokimaitienė, melodijas parengė Z. Pu-teikienė, Vilnius: Vaga, 1980.

LPŽ – *Lietuvių pavardžių žodynas*, t. 2: *L–Ž*, [sudarė Aleksandras Vanagas, Vitalija Maciejauskienė, Marytė Razmukaitė], Vilnius: Mokslas, 1989.

LTRF – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka.

MAB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius.

SŽ – *Savanorių žygiai: Nepriklausomybės karų atsiminimai*, t. 1–2, sudarytojas Petras Ruseckas, foto-grafuotas leidimas, Vilnius: Muzika, 1991; pirmasis leidimas – 1937.

LITERATŪRA

Aničas Jonas 1997. *Nepriklausomybės kovos Pasvalio krašte 1918–1919 metais*, Vilnius: Kardas.

Ardzijauskaitė Danutė 2009. *Vilkaviškio krašto 1918–1923 metų Lietuvos kariuomenės savanorių var-dynas*, Vilnius: Vilkaviškio krašto muziejus.

Baublys K. 1919. „Kariuomenės priesaika“, *Kariškių žodis*, geg. 22, p. 6–7.

Čepas Ričardas 2016. *Lietuvos kariuomenės kūrėjai savanoriai (1918–1923)*, prieiga per internetą: http://versme.lt/sav_a.htm, [žiūrėta 2017-04-21].

Dankevičius Juozas 2003. *Moliūnų praeitis*, Vilnius: Danielius.

Deklaracija 1999. [1949 m. vasario 16 d. Deklaracija, kūrybinė grupė: A. Malinauskaitė, A. Puodžiūnas ir Z. Ripinskis, DVD, 36 min.], Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus.

Gudelis Petras 1932. „Visuomenės kova su bolševikais“, in: *Biržų apskritis*, Kaunas: V. Atkočiūnas, p. 323–394.

- Gudelis Petras 1972. *Bolševikų valdžios atsiradimas Lietuvoje 1918–1919 metais jų pačių dokumentų šviesoje*, Londonas: Nida Press.
- Gudelis Petras 1975. *Joniškėlio apskrities partizanai. Jų organizavimas ir slaptoji veikla prieš bolševikus (1918 XI 27 – 1919 III 22)*, t. 1, Roma: Pontificia Università Gregoriana.
- Gudelis Petras 1979. *Joniškėlio apskrities partizanai. Viešos veiklos laikotarpis (1919 III 22 – XI 20)*, t. 2, Brooklyn: Pranciškonų spaustuvė.
- Gudliauskas A. 1932. „Gynėme savo gimtąsias pastoges“, in: *Biržų apskritis*, Kaunas: V. Atkočiūnas, p. 234–245.
- Įstatymas 1919. „Įstatymas kariškiams žeme aprūpinti“, *Laikinosios Vyriausybės žinios*, liepos 1, p. 3–4.
- Ivanauskaitė Vita 2004. „Tarpukario Lietuvos dainos: kolektyvinės ir individualiosios kūrybos sintezė“, in: *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XVIII: *Karinės-istorinės dainos*, kn. 4, parengė Vita Ivanauskaitė, melodijas parengė Aušra Žičkienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 7–50.
- Ivaškevičius Eugenijus 2003. *Lietuvos karių, partizanų ir šaulių kapai: atlasas. 1919–1940*. Vilnius: LR krašto apsaugos ministerija.
- Jareckas Jonas 1929. *Atsiminimai iš kovų su bolševikais*, Pumpėnai, MAB f. 193–83.
- Jokubauskas Vytautas 2014. „Mažųjų kariuomenių“ galia ir paramilitarizmas: tarpukario Lietuvos atvejis, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Jokubauskas Vytautas... [et al.] 2015. *Valia priešintis: paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos*, Klaipėda: Druka.
- Juodagalvis Jonas 2005. *Švenčionių krašto savanoriai 1918–1920 m.*: biografinis žinynas, Vilnius: Gen. J. Žemaičio Lietuvos karo akademija.
- Kai kurie... 1919. „Kai kurie konferencijos dokumentai“, *Lietuva*, sausio 25, p. 1–2.
- Kariuomenės... 1919. „Kariuomenės priesaika“, *Kariškių žodis*, geg. 22, p. 3.
- Kavaliauskas Vilius 2015. *Pasvalio krašto karžygiai: 1919–1920 metų Nepriklausomybės kovų Vyties Kryžiaus kavalieriai ir savanoriai*, Pasvalys [i. e. Vilnius]: Petro ofsetas.
- Kavolis Vytautas 1963. „Lietuvis kaip revoliucinis žmogus“: [paskaita Čikagos lietuvių bendruomenės apygardos rengtame birželio įvykių minėjime 1963 m. birželio 22 d.], *Margutis*, Nr. 7, p. 9–13, prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2013-06-24-vytautas-kavolis-lietuvis-kaip-revoliucijos-zmogus/103247>, [žiūrėta 2016-06-29].
- Končius Ignas 1996. *Žemaičio šnekos*, Vilnius: Vaga.
- Leknickas L. 1939. „Dėl kūrėjų savanorių skaičiaus“, *Karo archyvas*, t. XI, p. 306–307.
- Leščius Vytautas 2002. „Dėl Lietuvos kariuomenės kūrimo ir Nepriklausomybės kovų istoriografijos“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 10, p. 34–51.
- Leščius Vytautas 2004. *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose 1918–1920*, Vilnius: Gen. J. Žemaičio Lietuvos karo akademija.
- Lietuvos... 1928. „Lietuvos kariuomenės kūrėjų-savanorių medalių taisyklės“, *Vyriausybės žinios*, Nr. 268, p. 2.
- Lietuvos... 1930. „Lietuvos valstybės ordinų, medalių ir kitų pasižymėjimo ženklų įstatymas“, *Vyriausybės žinios*, Nr. 343, p. 1–24.
- Mažylis Bronius 2010. „1919–1920 metų savanoriai“, in: *Kur Įstras pievomis virvena: Pajstrio krašto praeitis ir dabartis*, sudarė Bronius Mažylis ir Stasė Mikeliūnienė, Panevėžys: ARG ofseto spaustuvė, p. 47–51.
- Navakas Jonas 1928. *Lietuvai besikeliant: iš 1918–1919 metų užrašų ir atsiminimų ir iš Lietuvos vasaros rytų partizanų veikimo*, Kaunas: Vairo b-vė.
- Pušaloto... 1919. „Pušaloto partizanai“, *Kariškių žodis*, geg. 29, p. 14–15, birž. 5, p. 23–24.
- Račys Paulius 1929. „Atsiminimai apie Linkuvos partizanų būrio veikimą“, *Karo archyvas*, t. 5, p. 279–292.
- Raila Petras 2007. *Lietuvos savanoriai*, Panevėžys: Amalkeros leidyba.
- Rutkauskaitė Elena 2014. *Gyvenimus jungianti upė: Toliūnų ir Gegabastos kaimų istorijos*, Vilnius: Kriventa.

- Sąrašas... 1919. *Sąrašas užsiregistravusių savanorių [1919 m. sausio 13–vasario 19 d.]*, LCVA f. 930, ap. 7, b. 96.
- Savanoriai 1919. „Savanoriai (kareivio balsas)“, *Kariškių žodis*, geg. 22, p. 2–3.
- Savanoris 1932. *Savanoris kūrėjas 1927–1932*: kartinis savanorių kūrėjų leidinys.
- Seibutis Antanas 2008. *1918–1919 metai Biržų krašte*, Biržai: Biržų krašto muziejus „Sėla“.
- Šenavičienė Ieva, Junevičius Dainius (par.) 2015. *Sukilėlių būrių Žemaitijoje monografija*, parengė Ieva Šenavičienė, Dainius Junevičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Širvydas Konstantinas 1979. *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, įvadą ir žodyno rodyklę parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslas.
- Vaičėnionis Jonas 2009. „Lietuvos karo istorijos tyrimų organizavimas 1918–2008 metais“, *Istorija*, t. LXXIII, p. 59–67.
- Русские... 1909. *Русские поселения Ковенской губернии*, Вильна: Виленское генерал-губернаторское управление.
- Список... 1902. *Список места Ковенской губернии*, [Ковно].

Fighting for Lithuanian Freedom in 1918–1920: Volunteers from Pumpėnai

VYKINTAS VAITKEVIČIUS, ALGIMANTAS STALILIONIS

Summary

The article is dedicated to the volunteers of the Lithuanian army fighting for revival of the Lithuanian state. It contributes to the history of freedom research in two ways. First, the historical narrative from 1918–1920 clearly testifies that fighting for freedom presents a social challenge and indicates a threat that has immense uniting power. Second, main part of the study focuses on those who according to their free will chose to defend their Fatherland.

The address of the temporary Lithuanian Government to the Lithuanian people in December 29, 1918, was essentially similar to proclamations of the uprisings of 1831 and 1863; even the means of its spreading and publication were the same. Those who responded travelled to join the army on foot or riding a horse, frequently poorly equipped, but bearing an accordion and singing songs, with firm resolve and faith in their hearts. After long years of foreign occupation, the volunteers that at first made up the whole core of the Lithuanian army, subsequently diminishing to one third of the armed forces, aspired for freedom, their own national government and establishment of the Lithuanian state.

The article is based on the study of 154 participants of the fighting for Lithuanian independence from the historical Pumpėnai rural district in Panevėžys region. According to this study, young men of about 19–23 years of age formed the majority of those who responded to the appeal to stand for freedom and Fatherland in the country occupied by the Bolsheviks in the end of the 1918 – beginning of the 1919. By comparison, militia (the armed forces of the local self-defense) usually consisted of 26–29 year-old men, or even older. The age of partisans ranged from 17 to 57 years, which is a peculiar feature of the freedom fighting in northern Lithuania. Many of the latter, especially married men owning their households, returned home after the Joniškėlis region was liberated in May of the 1919. The invasion of the Bermont-led forces in July of the 1919 did not elicit any substantial response in Pumpėnai. Only in August and October of the 1920, in view of the Polish aggression, three men from Pumpėnai volunteered to join the army again (among them, Mikalojus Grabauskas volunteered for the second time).

Although the land promised as reward by the government did motivate the volunteers, it was not always the main reason for their fighting. Among volunteers from Pumpėnai, there were landless workers, employees, small farmers, farmers, young people of noble origins and landowners in possession of up to 180 hectares. Afterwards many of them even did not submit an application for land.

The burning enthusiasm that overfilled these young men inspiring them to join the ranks of volunteers and subsequently characterizing them as their main quality, manifested as a great desire to act, as a fighting fervor. The volunteers were under significant influence of the imagery of the great Lithuanian historical narrative and the revolutionary spirit (to use the words by Vytautas Kavolis), that ever since the 1795 united different generations of the Lithuanian freedom fighters, inspiring their children and grandchildren to continue the deeds of their fathers and grandfathers.

Gauta 2017-05-07